

A NŐI KÖNYVTULAJDONOS, A NŐI OLVASÓ A 16–17. SZÁZADBAN¹

Monok István

A feladat akkor sem egyszerű, ha azt mondjuk, előbb nézzük meg a forrásokat, és csak kialakul bennünk egy kép arról, hogy a 16–17. század társadalmának női tagjai mikor, milyen könyveket birtokoltak, és arról is, hogy olvastak-e, és ha igen, miként jellemezhető ez az olvasmányanyag.

Az analfabetizmus kutatója paradicsomi helyzetet találhat magának a Magyar Királyságban és az Erdélyi Fejedelemségben. Való igaz, a terület könyvtermelése – alapvetően a szegénységből következő rongyhiányból adódóan – az egész közép-európai háborús övezetben nagyon szerény.² A helybeni előállításnál olcsóbb könyvimport azonban nyelvi összetételénél fogva sem támogatta az alapvetően anyanyelven olvasó nőket – már, akik birtokába kerültek ennek a képességnek. A német nyelvű polgárság e téren vitathatatlan előnyben volt, számukra anyanyelven elérhető könyvből nem volt hiány. A nemesi társadalom nőtagjai azonban, majd csak a 17. század második felétől kezdődően követik az európai olvasási divatok változásait, kezdetben akkor is csak a német és olasz családokból ide került feleségek, és ezek környezete.

De az analfabetizmus kutatója³ is feltár olyan forrásokat, amelyeknek létezik más olvasata is, mint az, amely az írástudatlanság irányába mutat. A leveleket diktáló arisztokrata, vagy annak felesége, nem feltétlenül analfabetizmusa okán nem írt autográf üzeneteket, hanem udvariatlan lett volna, ha nem a jól olvasható írással író deák formálta volna leírt szavakká a diktáltakat. Hasonlóan másként is értelmezhetőek a Tóth István György által is kézbe vett források még a paraszti társadalom olvasási ismereteinek megítélésében is.⁴

Az egyik kérdés tehát az „olvasás”, az „olvasási ismeretek” és a könyvek birtoklásának értelmezése. Ha a boszorkánysággal vádolt paraszttasszony vallomásaiból az is kiderül, hogy ő maga ugyan írástudatlan, de számos „könyvekből” vett tudással bír, akkor komolyan számolni kell

az „olvasmányműveltség” elemzésekor a szóbeli ismeretátadással. Számos olyan szövegrésszel találkozhatunk egy-egy levelezéskorpusz elolvasásakor, amelyek jegyzetelendők, mint tartalmi idézetek ókori szerzőktől, bibliai könyvekből, vagy éppen kortárs beszédgyűjteményekből. Nem csak az az ember tudta megjegyezni a prédikációk alkalmával, vagy éppen egy falusi búcsún történt felolvasáson hallottakat, aki írni is tudott, és írásban is felidézte a számára érdekes dolgokat.

Sok olyan ismeret is van, amelyet a tapasztalat alapján rögzítettek írásban, jelent meg nyomtatásban, de a nemzedékek közti hagyományok átadásának a folyamatában nagyon erősen megmaradtak a szóbeli, gyakorlati formák. A vallásra vonatkozóan a katekézis anyaga, vagy a prédikációknak az éves ünnepkörök ismétlése mentén előkerült témái. Ilyenek a napi egészségügyi, sérültápolási, és a természetre vonatkozó ismeretek, a konyha művészete, vagy éppen a mesterségek alapvető fogásai is. Ha valaki ezeket az ismereteket felidézte egy-egy beszélgetésben, tanúkihallgatásban, előfordulhatott, hogy ő maga, ismeretei komolyságát aláhúzóan „könyvre” hivatkozott, mint tudásának forrására. Akkor is, ha éppen nem tudott olvasni.

A 16. századi női olvasmányokról azonban már nem csupán ilyen általánosságok alapján beszélhetünk. Igaz, a könyvek tulajdonlásának dokumentáltságakor nagyon sok tényezőre figyelemmel kell lennünk. Rögtön ki kell jelentenünk, hogy jobbágy, vagy cselédsorban élt lányok, vagy asszonyok könyveiről nem ismerünk feljegyzéseket a korból. A forrásokban feltűnik egy különös, de érthető jelenség. Szinte kizárólag német polgárasszonyokra, és magyar nemesasszonyokra vonatkoznak. A magyarázat összefügg a városi ügyintézés – és általában a használati írás – elterjedtségével, fegyelmével. A magyar mezővárosok kisebb hangsúlyt fektettek erre, és a levéltári anyag is többször sérült – védtelenebbek voltak – a korai újkor folyamán. Ugyanakkor Péter Katalin bemutatta nekünk Miskolci Csulyak István feleségét, a zombori kálvinista lelkész lányát, Szikszai Juditot.⁵ A példa különösen is fontos, hiszen az olvasni és írni tanulás folyamatáról és a könyvek használatáról is közöl velünk ismereteket. Olyanokat, amelyeket könyvjegyzékekből nem nyerhetünk.

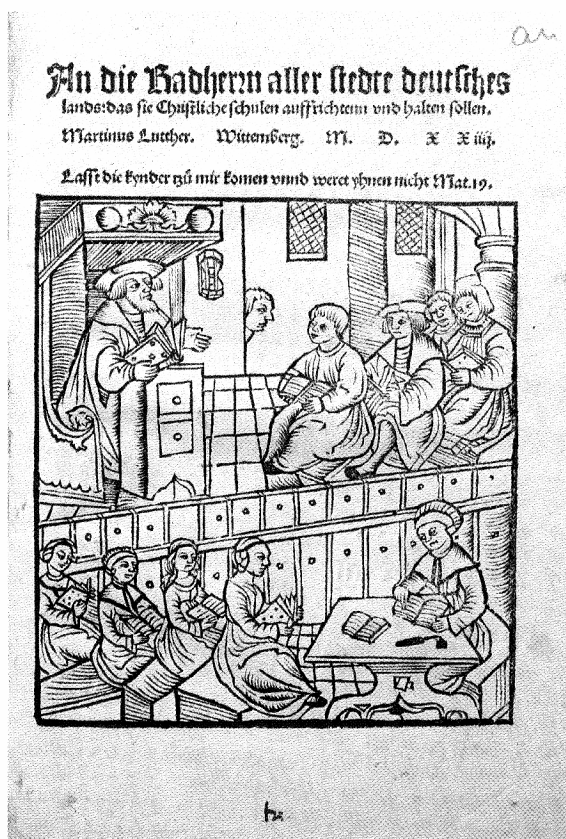
A protestáns egyházak Luther elképzeléseit követték az iskolai és a kulturális intézményi rendszer felépítésében, társadalmi szerepének meghatározásában. Márpedig ha megnézzük a reformátornak a német városatyákhoz intézett felhívását az iskolák létesítésének szükségességéről,⁶ azon a képen egy lányosztály is látható. A lányok kezében könyv, vélhetően használják is azokat. (1. kép)

Az asszonyok és leányok könyvbirtoklásáról nagyon gyakoriak a források, csaknem kizárólag hagyatéki összeírások. Ezekben az apa, vagy az anya halálakor az ingóságok szétosztását – így a könyveket is – rögzítették. Az osztozkodás azonban vagyoni érték alapon történt. Örökölt

általában az özvegy, és a gyermekek. Ha csak leányok voltak, akkor a leányok. De ha volt fiú és leány is, akkor sem látszik, hogy a könyveket valamiféle tematikus megfontolásból osztották volna szét nemek szerint.

Nézzünk két példát erre, egy kisebb, és egy jelentősebb gyűjteményt. Az erdélyi Besztercén Bartel Schneider, szabó, 1600-ban elhunyt. 11 könyvének értékét megbecsülték, majd szétosztották Anna és Barbara nevű leányai közt.⁷ A szabó olvasott ember lehetett, vagy már ő is örökölte a könyveket. A lutheránus teológia nagyjai közül volt Luther útmutatása a keresztény életre, Paul Eber könyve Krisztus szenvedéséről, Johann Bugenhagen valamely írása (nem mondják meg, melyik), több beszédgyűjtemény a biblia helyeinek értelmezésével, egy katekézis, énekes-, imádságos könyv és egy herbárium. Igazából a kis gyűjtemény bármely nem olvasmányanyaga is lehetett. A napi vallásgyakorlat mellett, a vallásban, és a hitben való elmélyülésre hétköznapi módon alkalmas munkák ezek, semmi tudományos eszmefuttatás.

Nézzünk egy későbbi, 17. századi példát, Bártfáról. Azért választottam ezt, mert az 1662-ben meghalt Anna Glatz családját szerencsés véletlennek köszönhetően jól ismerjük. Testvéreinek ugyanis fennmaradt egy Paul Eber-féle kalendárium, a család történetére vonatkozó bejegyzéseivel együtt.⁸ Anna Glatz halálakor 33 könyvet hagyott féltestvéreire, Margaretha Glatzra és Johannes Corponeire.⁹ A könyvek igazi késő humanista gyűjteményt jelentenek. A logika vélhetően érdekelte a gyűjtőt, nem csupán iskolai kiadások szintjén. Arisztotelésztől, az új 16. századi logikai rendszer megteremtőjéig, Petrus Ramusig. A dialektika és a retorika is az egyetemi tankönyvekként használt kiadásokban szerepelnek a jegyzéken. Lutheránus teológia, és a 17. század elejének evangélikus egyházon belüli viták, valamint a jezsuita rend képviselői ellen érveket adó irodalom. A nyelvi érdeklődés többértű: görög és latin források, szláv és német, továbbá egy Szenci Molnár Albert-szótár. Erről a kis gyűjteményről *nem gondoljuk*, hogy Anna Glatz gyűjtötte össze. Apja, Leonhard Glatz Königsbergben járt egyetemre a század elején, és hazatérve bártfai tanácsos volt egy ideig. 1634-ben halt meg, a városi hivatal fia, Johann Glatz vette át. Utóbbi 1660-ban elhunyt, Anna tőle is örökölhette a könyveket. A szerzőket és

1. kép *An die Radhern aller Stedte deutsches lands das sie Christliche Schulen auffrichtenn vnd halten sollen.* Wittenberg, 1524.

a kiadásokat tekintve, inkább az apa lehetett az, aki megvásárolta ezeket a köteteket. Johann Glatz özvegye, a krónikairó Caspar Hain neje lett.

A példák tételes felsorolása helyett megmutatunk még néhány összeírás- illetve dokumentum típust.

1570-ben meghalt Debrecenben Csorba Gergely, a dokumentum tanulsága szerint az özvegy lemondott a könyvekről a gyermekek javára. Vagy nem tudott olvasni, vagy csupán már nem volt számára értékük, gyermekei pedig épülhettek belőle.¹⁰

1576 Húsvétján végrendelkezett Barbara, Thomas Werner beszercei polgár felesége. Nem tudjuk, ki volt a férj, de Barbara a könyveiről határozottan beszél. Azokat az ifjú Johann számára kell összegyűjteni és a gyámapjánál elhelyezni. A könyvek egy része ugyanis a helyi iskolában volt, otthon csak biblia, biblia-magyarázatok és egyéb „német könyvek” voltak. Ezek szerint vagy a már elhunyt férj lehetett iskolamester, vagy az iskolát olyan könyvekkel támogatták, amelyek ott hiányoztak, és használatra átengedték őket.¹¹ Feltűnő azonban a végrendelkező gondossága a könyvről, tudatában volt, hogy fia jövőjét befolyásolhatja a gyűjtemény rendelkezésére állása.

1596-ban osztották szét egy beszercei cipész özvegyének javait.¹² Catharina Galle egy leányt (Catharina) és egy fiút (Martin) hagyott árván. A 8 könyv a következőképpen oszlott meg: a leány kapott egy bibliai történetet németül, egy orvosi tanácsokat tartalmazó könyvet (Artzney Buch), egy iskolai dialektika tankönyvet, és egy Philipp Melanchthon *Loci communest*. A fiú kapott egy Luther-beszédgyűjteményt, egy útmutatót a biblia napi olvasásához (Losungen), egy számtankönyvet, és egy imádságos könyvet. A könyvek szétosztása láthatóan nagyságra és darabra történt, de az is, hogy az, amit Catharina kapott, a napi használatú női olvasmányok közé tartozott (olvashatta volna persze azokat is, amelyeket testvére örökölt).

A polgárasszonyok, éppúgy, mint a nemesi származásúak, elsősorban a napi vallásgyakorlat mentén használtak könyvet. Ezen túlmenően a napi teendők elvégzéséhez felkészültségük, és a család lehetőségei, szokásai szerint további könyveket tarthattak. A polgárasszonyok könyvhagyatékaikról általánosságban igaznak tartom, hogy ha egy hagyaték az asszony nevén került összeírásra, a felsorolt könyvek mögött inkább az elhunyt férjet, apát, vagy valamelyik őst érdemes keresni,¹³ és az ott említett olvasmányokat nem asszonykönyvtárként kell elemezni. Kivételeket csak a könyvek részletes megvizsgálása után említhetünk, de főleg a 17. század második feléből. Rachel Sartorius (1684) azonban talán kivétel.¹⁴ A 26 felsorolt könyvcím kétnyelvűségről (német, magyar) tanúskodik. Több imádságos könyve volt, bibliai részek kiadásai külön-külön, de feltűnően sok a komolyabb elmélkedés. *Pia desideria*, vagyis a pietista kegyességi irodalom néhány darabja, és további bibliai históriák, az igaz, feltehetően isteni szeretetről szóló kiadvány („1 könyv *Verus Amor*”), mesék, és ortográfia.

Eddigi kutatásainkban egyetlen olyan esetet tudunk, amikor magukhoz a könyvekhez is közelebb léphetünk, mert fennmaradt egy 17. századi polgáresszony könyveinek jelentős része. Verók Attila elemzi az esetet.¹⁵ A levéltári dokumentumot már évekkel ezelőtt közöltük,¹⁶ de a könyvek is előkerültek Brassóban. Az 1690-ben meghalt Anna Weltherin egy kisebb iskolai gyűjteménnyel rendelkezett, tudományos művekkel is. Családja történetének kutatása, illetve a könyvekbe tett bejegyzései mondják majd meg, mennyiben beszélhetünk egy tudományos érdeklődésű polgáresszonyról.

A nemes és különösen a főnemes asszonyok kapcsolata a könyves világgal több szempontból elemezhető.

A családok nőtagjai is olvastak. Legalábbis kaptak olyan nevelést, amely részben könyvekből is követhető volt,¹⁷ onnan származott. Lehet ez akár az öltözködéssel kapcsolatos ismeret, hiszen ismerünk 16. századi divatkönyvet is.¹⁸ (2. kép) Kifejezetten asszonykönyvtárakról azonban, amikor a családfő felesége önálló könyvtárat alakított ki magának, a szakirodalom eddig csak a 18. századból tudósított.¹⁹ Ettől függetlenül fontos figyelni azokra az adatokra, amelyek a női könyvtulajdonlást említik. Ez lehet egyszerűen azért, mert női ági öröklés során keletkezett egy-egy összeírás, vagy éppen az özvegy javait írták össze, felsorolva a család könyveit is. Telegdi Borbála²⁰ vagy Batthyány Borbála²¹ könyveit biztosan csak tulajdonként jegyezték fel, ugyanakkor Veér Judit²² vagy Bornemisza Anna²³ saját olvasmányait jól jellemzik az összeírások.

A könyvek *beszerzésének* nagyobb lehetőségével bírtak, részben anyagilag, de azért, mert gyakrabban utaztak olyan helyekre, ahol maguk is választhattak a könyvkínálatból (például Bécsben, Grazban, vagy más olyan városokban, ahol volt könyvtár). Szolgazemélyzetük is gyakran hagyta el az udvart különféle szükséges dolgok – ruházat, fűszerek, papír stb. – megvásárlása miatt, így rájuk is bízhatták a könyvek beszerzését.²⁴ A nemesi rangú asszonyok is *örököl*hettek könyveket, illetve *házasság* révén is kerülhetett jelentős könyvmennyiség az udvarába. Ismerünk példát könyvszerető asszonyokra, akik a maguk könyveit, vagy

2. kép Matrona nobilis Hungarica.
*Gynaecium, Siue Theatrum Mulierum,
in quo Praecipuarum... editis,
expressos à Iodoco AMANO... Francoforti,
1586. c. 2. [103]*

éppen szüleiktől örökölt bibliotékát tudhattak magukénak. Külön ki kell emelni annak a jelentőségét, ha a magyar arisztokrata külföldi asszonyt hozott a házhoz, hiszen ez utóbbi gyakran egészen eltérő könyvbeszerzési lehetőségekkel bírt otthonában. A Habsburg Birodalom, a német fejedelemségek, vagy az itáliai városállamok, hercegségek nagy családjaiból származó feleségek (és néha a Magyarországra költöző férjek) korszerűbb, közel kortárs kiadású könyvanyagot hoztak magukkal a magyarországi, vagy erdélyi udvarba.²⁵

A szórakozás, a civilizált élet, és a könyvolvasás is összefüggő jelenségek. A korban ennek, ahogy az udvari élet szervezésének is, elméletje is volt. A magyarországi főúri könyvtárakban is megjelentek ezek az elméletek, igaz, jelenlétük ritkaságnak számított. Ahogy a divatkönyveké, a különböző játékokról szóló munkáké is. A szórakoztató olvasmányok a 16. században még jellemzően az ókori szerzők latin kiadásai voltak, ritkán láthatunk a magyarországi és erdélyi könyvjegyzékeken német, olasz, esetlegesen francia szépirodalmi tételeket. Ez utóbbiak szaporodnak folyamatosan a 17. század végéig, amikor már az ókori szerzőket is az említett három nyelven olvasták, illetve megjelentek az udvarlást, a szerelmi élet szabályait leíró munkák is. És ezeket már nemcsak a főurak, hanem az udvar nőtagjai is olvasták. Az *asszonyok olvasmányai* a napi vallásgyakorlat könyvei²⁶ mellett főleg a házi patika fogásait leíró művek,²⁷ szakácskönyvek, életvezetési tanácsokat tartalmazó kiadványok,²⁸ és persze a szépirodalmi munkák voltak. Természetes tehát, hogy a főrangú asszonyok, mint patrónák, mecénások, ha a könyvkiadást támogatták, jellemzően ilyen témájú munkákkal örökítették meg nevüket az utókornak.²⁹ De nézzünk néhány példát, hozzávetőleges időrendben haladva.³⁰

Kanizsai Orsolya valamennyi történész korosztálynak egyik kedves alakja. Nádasdy Tamással való szerelme, házassága valóban figyelemre méltó. A korból pedig egyedülálló forrásanyag maradt fenn, a család, és a család orvosának levelezése,³¹ amely számos apró adalékkal szolgál a beteg Kanizsai Orsolya könyves tájékozottságáról is. A család Sárváron épített ki modern udvart magának és familiárisainak.³² Az udvarban élő leányok Kanizsai Orsolya környezetében számos viselkedésbeli tudnivalót elsajátítottak (társalgás, tánc, étkezés stb.), sok gyakorlati ismeret mellett a gazdálkodás felügyeletének alapelemeit, s a kerti virágok, vetemények és gyümölcsök gondozását is megtanulták. A Sárvár-Újszigeten alapított protestáns iskola, az új vallásnak, a lutheránusnak otthont adó templom és parókia, valamint az 1539-ben alapított nyomda olyan intézményei a magyar művelődésnek, amely a Nádasdy udvart kiemeli a kortárs főúri központok sorából. Az itteni könyvtár katalógusát nem ismerjük, de az itt keletkezett írásművek szellemi horizontja ismert, így a családfő feleségét potenciálisan ért kulturális hatások is.³³

Kortársa, a közeli Alsólendván élő Somy Borbála kevésbé ismert szereplője a 16. századi magyar történeti munkáknak. Férjéhez írt levelei közül csak hat darab ismert,³⁴ és a vele kapcsolatos

iratok sem engednek közel bennünket olvasmányaihoz. Sőt, a Bánffy család könyvtáráról is szerény ismereteink vannak.³⁵ De az a tény, hogy Bornemisza ötkötetes műve (*Postilla*) első darabjának ajánlásában megemlékezik Bánffy László és felesége, Somy Borbála támogatásáról,³⁶ a második kötetet pedig egyenesen az asszonynak ajánlotta,³⁷ és azért, mert ismerjük 16. század közepének alsólendvai udvari műveltségét, feltehetjük, hogy ennek kialakításában ő maga is tevékenyen részt vett.

Kanizsai Orsolyához hasonlóan, Czobor Erzsébetnek³⁸ és Lobkowitz Poppel Évának³⁹ is megmaradtak férjével váltott levelei. Mindkettőjük orvosokkal, és könyvekkel volt körülvéve,⁴⁰ de napi gyógyászati kérdésekben a szóbeli hagyományt hangsúlyosan vették figyelembe.⁴¹ Mindkettőre komoly közéleti feladatokat hagyott férje, és mindegyikük helytáll birtokigazgatási kérdésekben is.⁴² Batthyány Ferenc kortárs magyar értelmiségiekkel fenntartott kapcsolatai ismertek – Balassi Bálint, Lackner Kristóf, Szentí Molnár Albert stb., udvara megőrizte nyitottságát a menekültek befogadására is. Felesége és az őt Magyarországra elkísérő udvari emberek is támogatták azt a kulturális látókört, amelyből modern eszmék érkeztek a Batthyány-birtokokra. A harmincéves háború kitörése után a cseh, pfalzi és sziléziai területekről számos protestáns lelkész érkezett, és őket is befogadták.⁴³ Maga Poppel Éva is művelt asszony volt, bár mindössze egy füves könyvről tudunk,⁴⁴ említett levelezése férjével meggyőző bennünket olvasottságáról.

Esterházy Ferenc, a protestánssá lett Esterházy egyik fia, Tamás, lutheránus lelkész lett, de leánya is megtanult olvasni, írni, sőt, vélhetően a latinnal és modern idegen nyelvekkel is elboldogult. Arról, hogy otthonukban a könyveknek megvolt a megfelelő szerepe, Esterházy Zsófiának könyvek iránti vonzalmából is következtethetünk.⁴⁵ Két könyvét ismerjük, mindkettőt Révay Mártonnal való házassága előtt vette. Isocrates összes művei, és Josephus Flavius zsidó történeti munkája nem tipikusan női olvasmány, nem is tudjuk, milyen indíttatásból ragaszkodott éppen ezekhez. Bejegyzései a kötetekben azonban arra utalnak, hogy bibliofil komolysággal nyúlt (az egyébként szép wittenbergi kötésben lévő) könyvhöz: *Ex libris Comitissae Sophiae Ludovicae Amaliae Wilhelminae Crescentiae Esterházy de Galántha*. A teljes névvel történő bejegyzés jelzi számomra azt a komolyságot, amelyre utaltam. Könyveit fia, Révay László örökölte.

A Révay család is nagy hangsúlyt fektetett az udvari kultúra könyves elemeinek ápolására,⁴⁶ a lányok oktatására is.⁴⁷ Nádasdy Pál özvegye, Révay Judit 1638-ban kötött új házasságot Forgách Ádámmal⁴⁸ és 1643-ban halt meg. Viskolcz Noémi fedezte fel azt az összeírást, amelyben Galgócon, a Révay Judit szobájában volt könyveket is számba vették.⁴⁹ Meglepő tétel nincsen az öt könyv felsorolásában, megerősíti, hogy az asszony maga is katolikus lett. A szép

kötésű könyvek szerzői Pázmány Péter, Ferenczffy Lőrinc, Thomas Kempis (ez is Pázmány fordításában), illetve még kettő magyar imádságos könyv. Vagyis a napi vallásgyakorlat könyvei, és elmélkedések a vallási ismeretek elmélyítésére.

De nézzünk két olyan példát, amikor a feleséget idegenből hozták. Pálffy István 1618-ban vette el Graf Johann Christoph Puchheim von Göllersdorf lányát, Eva Susannét. 1644-ből fennmaradt királyfalvi házuk ingóságainak összeírása,⁵⁰ köztük 16 könyvé. Ami első ránézésre feltűnő a kis gyűjteményben, az a könyvek nyelvi megoszlása. 9 kötet német, 5 latin, és 2 magyar. A két *Biblia* közül az egyik ugyancsak német. Valószínű, hogy a német könyveket felesége hozta magával. A magyar könyvek Pázmány Péter és Káldi György beszédgyűjteményei, a latinok Johannes Chrysostomus és Nicephorus Callixtus művei, Istvánffy Miklós magyar történelme, és V. Károly temetéséről készült alkalmi kiadvány. Nem elképzelhetetlen, hogy az asszony elkezdett magyarul tanulni, illetve az sem, hogy ismerkedett új hazája történelmével. A német imádságoskönyvek az övéi lehettek, furcsa, hogy katolikus lévén a zsoltárok Luther magyarázataival voltak meg neki. Az asszony környezetével bizonyára érkezett német személyzet is, ezért is a német szakácskönyv (*Kochbuch*). Izgalmas szórakoztató olvasmány – Magyarországon, de az osztrákoknál is – lehetett a *Libri Germanici duo in quarto de Navigatione Hollanda*, amely a korszakban százával jelent meg.⁵¹

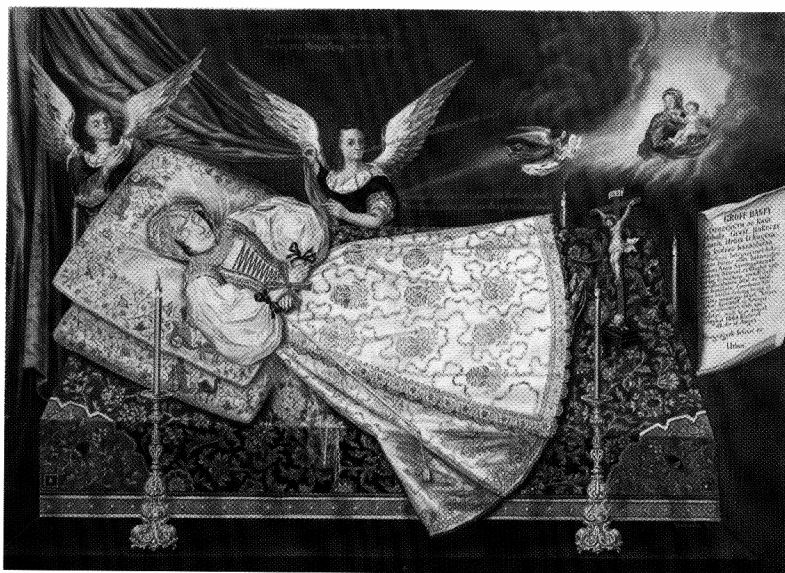
Forgách Ádám országbíró harmadik felesége Anna Katharina von Rechberg lett. Az országbíró fia, Forgách Ádám, Nógrád vármegye főispánja ugyancsak idegen asszonyt vett maga mellé (1648), Eva Katharina von Breunert. Özvegyen halt meg 1681-ben, Eperjesen lakott. Az ottani házukban levő javakat Thököly Imre parancsára 1683-ban írták össze.⁵² A könyveket sajnos nagyon hányaveti módon, és nem is mindet. Utolsó tételként *holmi könyveket* emlitenek. A felsorolt tételek azonban beszédesek. Valamely *Chronica Polonorum*, egy német Bonfini-kiadás,⁵³ ezeket az idegenbe szakadt asszony is olvashatta, hogy környezetével ismerkedjen.

A különféle témájú könyvek birtoklására vonatkozó eddigi példáinkat egészítsük ki két olyan asszony megemlékezésével, akiknek nevéhez írásművek létrehozása köthető. Zrínyi Miklós halála idején testvére, Péter gyakrabban tartózkodott Csáktornján. Ozalyi könyvtárából egy kisebb válogatást magával is vitt.⁵⁴ Bizonyára nem csupán maga, hanem felesége, Frangepán Katalin használatára is. Ő maga is író asszony⁵⁵ lévén, bizonyára nem nélkülözhetette a könyveket maga körül

Rákóczi Lászlónak nem született fia, vele kihalt a család katolikus ága. Leánya, Erzsébet az egyik első női írónk,⁵⁶ Kistapolcsányban élt élete utolsó éveiben. Halála után II. Rákóczi Ferenc fejedelem az ott talált könyveket Sárospatakra vitette. Összesen 26 kiadványt említ az 1708-ból fennmaradt összeírás.⁵⁷ A könyvek egy része örökség lehet, Cyprianus összes művei, egy „lengyel

historia”, egy Szilézia-térkép, néhány német könyv (csak így említve), grammatika, katekizmus és néhány magyar nyelvű lelki épülést szolgáló ájtatos olvasmány. A kortárs asszonykönyvtárakhoz mérhető, főként anyanyelvű művekből összeállított gyűjtemény bizonyítja, hogy Rákóczi Erzsébet aktív olvasó volt. (3. kép) Thaly Kálmán a költő Rákóczi Erzsébet portréjának felvázolásakor kiemeli, hogy az életvitelében aktív, szenvedélyes vadász asszony olvasmányai az elmélyült, a személyes vallásosság jegyében készült munkák lehettek.⁵⁸ A magyarországi Mária-kultusz elterjesztésének támogatója volt. Könyveinek idézett összeírásában is szerepelnek szentképek.

3. kép *Gróf Rákóczi Lászlóné Bánffy Erzsébet*
[gróf Rákóczi Erzsébet édesanyjának] ravatalképe,
ismeretlen mester 17. század második felében
készített, a kistapolcsányi kastélyban őrzött festménye után
Felix DABERTO vízfestménye, 1880 körül, MNM TKCS

A főúri, és általában a nemes asszonyok életük nagy részét férjük távollétében élték le. Az egyik legfontosabb teendőjük a családfő helyettesítése, az udvari élet és a birtokokon folyó gazdálkodás felügyelete. A birtokokon lévő vallási közösségek, egyházak is gyakran fordultak hozzájuk gondjaikkal. Sokszor kellett (önállóan) dönteniük is, és ebben nem támaszkodhattak kizárólagosan a tisztartókra, vagy az udvari lelkészre, tanárra. Fel kellett készülniük erre a szerepre is. A neoromantikus historiográfia a hős nagyasszonyokat ünnepelte,⁵⁹ joggal, de az utóbbi harminc év forrásfeltárása, historiográfiai szemléletváltása már sokrétűen elemezte ezeket a feladatokat és szerepeket.⁶⁰ Semmit sem tudunk Báthory Erzsébet⁶¹ személyes olvasmányairól, csak *per analogiam* elemezhetőek ismeretei. Még Lorántffy Zsuzsanna⁶² fejedelemsasszony olvasmányműveltsége is csak ekképpen közelíthető,⁶³ személyes használatú könyveiről külön nem maradt ránk összeírás. A főúri könyvtárakban a 17. század második felére mindenütt felbukkannak a gazdálkodással, az udvari élet szervezésével kapcsolatos munkák, a feladat végrehajtásában résztvevő asszonyok biztosan éltek a lehetőséggel, hogy megismerjék ezeket.⁶⁴

A Révay Judit szobájában volt könyvek említett kis összeírása mellett tudunk két 17. századi asszonykönyvtárról is. Már abban az értelemben, ahogy azt, a 18. század kapcsán a hivatkozott szakirodalom is elemezte: a férjtől különállóan gyűjtött könyvek együttese. Az egyik ilyen Veér Judit gyűjteménye, melyeknek összeírása 1676-ból maradt fenn.⁶⁵ 17 könyvről van szó, de talán ennél többről is. Veér Judit Teleki Mihály kancellár felesége volt, olyan anya, aki nagy figyelemmel követte fiai taníttatását. Kapcsolatot tartott fenn a nagyenyedi professzorokkal, és igyekezett a politikai életben is tájékozódni. A kis könyvtárat röviden jellemzi a nemes asszony monográfusa, Homonnai Betti,⁶⁶ de sokkal tárgyyszerűbben és forrás-közelien elemzi Font Zsuzsa.⁶⁷ Utóbbi kiemeli, hogy Veér Judit nem tudott latinul, forrást is idéz megállapítása meggyőző igazolására. Valóban valamennyi könyve magyar nyelvű volt. Bibliák, kegyességi irodalom, napi vallásgyakorlat könyvei (katekézis, imádságos könyv), kertészeti leírás, históriás ének szórakoztatásul. Font Zsuzsa idéz egy kiegészítő forrást is, miszerint Veér Judit egy ismerőse, Bessenyei Anna, 1693-ban, egy Pápai Páriz Ferenc-munkát kér tőle („orvosságos könyv”). Font Zsuzsa meggyőző abban is, hogy az asszony a fiúk külföldi tanulmányútjának tartalmi előkészületeiben is részt vett. Ugyan az utazási instrukciót az ő nevében feltehetően mások állították össze, de ő folyamatosan felügyelte a munkát. Magam azt gondolom, nagyszerű Veér Judit-portréja akkor sem lenne elfogadhatóbb, ha a nagyhatalmú kancellár nejének szobájában több száz könyvet írtak volna össze.

Az erdélyi fejedelemsasszony, Bornemisza Anna radnóti könyvtárában 104 könyvet találtak.⁶⁸ Csaknem valamennyi magyar. Ha tematikusan jellemezzük, kétség kívül bővebb, mint az előző asszonykönyvtár. A szórakoztató irodalom már valódi literatúra (Balassi Bálint, Beniczky Péter, Gyöngyösi István, és oktató mesék. Több a szakácskönyv, a kertek leírása, de sok a prédikációs kötet (különféle alkalmakra), hitvitázó írások, és jogi kézikönyvek is. Nem kálvinista szövegek közül feltűnnek a Szent Ferenc életét bemutatók, vagyis – ahogy az *imitatio Christi* műfaj darabjai – ezek is a kegyességi irodalom confessionálisan arctalannak tartott körébe tartoztak. Herepei János, a könyvjegyzék első kiadója is kiemeli,⁶⁹ hogy ezek bizonyosan a fejedelemsasszony könyvei voltak. Utolsó megjegyzésként hangsúlyozom, hogy a fejedelemsasszony számára külön kötés is készült, *supralibros*-szal, ami a bibliofil igényre is utal.

Összegzésként szeretném ismételtlen aláhúzni azokat a tényeket, amelyek a „szokásos”, „magától értetődő” értékelésen túlmutatnak a 16–17. századi nők olvasmányaival kapcsolatosan. Iskolai könyve, katekézise, imádságos könyve, bibliai részlet kiadása, de füveskönyve, szakácskönyve (főleg kéziratos) bárkinek lehetett, aki megtanult olvasni és írni. A szórakoztató olvasmányok körébe utalható históriák, verseskönyvek, továbblépve az öltözködésről, az udvari és egyéb

helyzetekben való viselkedésről azonban már nem mindenki birtokolt könyveket. A nők olvasmányairól alkotandó képünket azonban nem lehet csupán a könyvet birtoklására vonatkozó forrásokból kialakítani. Egyrészt az örökölt könyvek nem biztosan használt könyvek voltak, másrészt a család más tagjainak a könyvtárát is használhatta akárki. Az olvasmányok bemutatásakor mindig meg kell nézni azt, hogy a család maga milyen könyveket birtokolt, vagyis azt, hogy potenciálisan mi állt az illető nő rendelkezésére. Ezután meg kell vizsgálni, milyen szerep betöltésére volt az illető hivatott, és e területeken miként állt helyt. Sokszor pusztán a jelenlét egyes helyzetekben (például: ítélkezés, istentisztelet, temetés, ünnepi bevonulás, tisztartók eligazítása, stb.) olyan ismereteket adhat, amely alapjául olvasmányműveltség állapítható meg, de nem feltétlenül az ismereteket hallgató részéről. Ha az ilyen ismeretre vonatkozó könyvek a családban, vagy a rokonságban megvoltak, csak szándék, elhivatottság és akarat kérdése ezek használata. A nők egyik tulajdonságnak sem szenvedik hiányát.

JEGYZETEK

- 1 A tanulmány a Társadalmi Megújulás Operatív Program IKT a tudás és tanulás világában – humán teljesítménytechnológiai (Human Performance Technology) kutatások és képzésfejlesztés címet viselő, TÁMOP-4.2.2.C-11/1/KONV-2012-0008 azonosító-számú projekt keretében készült. A projekt az Európai Unió támogatásával, és az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.
- 2 Nagyjából egy-két százalék a francia, német és az olasz nyelvterületnek.
- 3 Tóth István György számos tanulmányban számol be a kora újkori társadalom csaknem teljes alfabetizmusáról: TÓTH ISTVÁN György, *Schichten der Gesellschaft-Schriften der Kultur. Alphabetentum und Bücherkultur im südburgenländischen Raum im XVI. und XVII. Jahrhundert = Türkenkriege und Kleinlandschaft. 2. Sozialer und kultureller Wandel einer Region zur Zeit der Türkenkriege*. Symposium im Rahmen der »Schlaininger Gespräche« vom 26–30. September 1984 auf Burg Schlaining, hrsg. von Rudolf KROPP, Eisenstadt, 1986. 195–216.; Uő., *Írni tanuló nagyszonyok*. Rubicon (2) 1990/5.; Uő., *How many Hungarian noblemen could read in the eighteenth century?*, CEU History Department Yearbook, Budapest, 1993, 67–79.; Uő., *La diffusione dell'alfabetizzazione nel comitato di Vas nei secoli XVII–XIX = Dalla liberazione di Buda all'Ungheria del Trianon. Ungheria e Italia tra età moderna e contemporanea*. Atti del Convegno storico italo-ungherese (Pécs 23–24 aprile 1993) a cura di Francesco Guida. Roma, 1996. 64–71.; Erdeményeit egy monográfia szintű feldolgozásban is közreadta: TÓTH 1996. Uő., *Illiterate and Latin-speaking gentlemen* = ADAMSKA – MOSTERT 2004, 519–528.
- 4 Tanulságos Tóth István György idézett és említendő tanulmányait összehasonlítani Kristóf Ildikó elemzési módszerével. TÓTH ISTVÁN György, *L'alphabétisation des paysans en Transdanubie occidentale au temps des Lumières = Début et fin des Lumières en Hongrie, en Europe Centrale et en Europe Orientale*. Actes du sixième colloque de Mátrafüred 20–25 octobre 1984. Publié par Ilona Kovács. Budapest–Paris, 1987, CNRS. 293–300.; KRISTÓF Ildikó, *„Istenes könyvek – ördögös könyvek”. (Az olvasási kultúra nyomai kora újkori falvainkban és mezővárosainkban a boszorkányperek alapján.) = Népi kultúra – népi társadalom. A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve, XVIII. Budapest, 1995, 67–104.*
- 5 PÉTER Katalin, *Miskolczi Csulyak István első felesége és gyermekei* = KLANICZAY – NAGY 1999, 323–332.; Ugyanez = PÉTER 2012, 26–33.
- 6 *An die Radheren aller Stedte deutsches lands das sie Christliche Schulen aufrichtenn vnd halten sollen*, Wittenberg, 1524.
- 7 ADATTÁR 2004/1, 13.
- 8 VARGA András, *Egyháztörténeti feljegyzések egy Eber-féle kalendáriumban*, Lymbus, művelődéstörténeti tár, 1. kötet. Szeged, 1989, 1–22.
- 9 ADATTÁR 1992, 35–36.
- 10 ADATTÁR 1983, 63. „Az vra könyweiből rezt Anna azzon nem vár, az gyermekeknek engette.”
- 11 ADATTÁR 2004/1, 3. „Mehr dem Johannis Jung meine bücher sollen eygen sein ihn die teutsche Bibel vnd der Postil vnd sonst teudsche büchern wol er bey der Schul die sollen dem Stiefvatter sein.”
- 12 ADATTÁR 2004/1, 10.
- 13 Van eset, hogy ezt világgossá is teszi az összeírás. 1683-ban Segesváron összeírták „Frau L” hagyatékát, benne egy 35 kötetes kiváló késő humanista ízléssel összeválogatott könyvgyűjteményt. Az összeírók azonban jelezték, hogy ezek az előbb meghalt férj, „Ambrosius Pfarrer” könyvei voltak. ADATTÁR 2004/2, 700–701.
- 14 ADATTÁR 1990, 72–73.
- 15 VERÓK Atila, *Régi könyvek mint a női vallásosság misztériumának lehetséges őrzői? = A nők és a régi magyarországi vallásosság*. Kegyeesség-történeti konferenciák. (előkészületben)
- 16 ADATTÁR 2004/2, 672–673, 675–678, 681.
- 17 Egy szkeptikus: TÓTH ISTVÁN György, *Írni tanuló nagyszonyok*. Rubicon (2) 1990/5. http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/irastudo_ember_utan_kene_nezni_az_irastudatlansagbol_az_alfabetizalt_vilagba/
- 18 *Gynaeceum sive Theatrum mulierum... figuris... expressos a Iodoco Amano...* Francofurti, 1586, Sigmund Feyerabend. Hasonmás kiadása, a szövegek magyar fordításával együtt: *Gynaeceum avagy Asszonyok szemléje, melyben Európa valamennyi jeles nemzetének... női viselete látható...* JOST AMMAN rajzaival, a képekhez a bruges-i Franciscus MODIUS nyolcsorosait csatolva..., bev. DÓZSA Katalin, ford. KISDI Klára, Budapest, 2005 (Amor librorum).
- 19 SOMKUTI 1987; SOMKUTI 1991; SOMKUTI 1983; DEÉ NAGY 1996 (ugyanez lényegében változatlanul: in: SIMON – SZABÓ 1997, XXV–XXXVII.)
- 20 ADATTÁR 2009, 32.; MONOK 1996, 205.
- 21 ADATTÁR 1992, 110–113.
- 22 ADATTÁR 1994/2, 125–126.
- 23 ADATTÁR 1994/2, 71–74.
- 24 Általánosságban, példákkal és jegyzetekkel, lásd: MONOK István, *A magyarországi finemesség könyv-*

- gyűjtési szokásai a XVI–XVII. században, Café Babel 14. kötet (Gyűjtés), 1994/4. 59–68.
- 25 KOLTAI András, *Magyar főnemek külföldi feleségei a 16–17. században = Tanulmányok Péter Katalin 70. születésnapjára*, szerk. ERDÉLYI Gabriella – TUSOR Péter, Budapest, 2007, MTA TTI (Történelmi Szemle (49) 2007/2. CD-ROM melléklete), <http://mek.oszk.hu/09300/09378/09378.pdf> 313–323.; MONOK 2012, 273.
- 26 Egy összetett kép: PÉTER 1985. Ugyanez, Uő., *Papok és nemesek. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból*, Budapest, 1995 (A Ráday Gyűjtemény Tanulmányai, 8.), 31–55.; Egy elemzés: PESTI 2009.
- 27 R. VÁRKONYI 1984; S. SÁRDI 2004 (Ebben: Dersffy Potentia /1555/, Lobkowitz Poppel Éva /1622–43/, Nyáry Krisztina /1628/, Apaň Anna /1677/).
- 28 V. LÁSZLÓ 2007.
- 29 A nemes asszonyok mecenatúráját az európai szakirodalom eredményeit, elemzési szempontjait szem előtt tartva Pesti Brigitta elemezte, illetve foglalta össze a magyarországi szakirodalmat e tekintetben: PESTI 2010; PESTI 2013; a függelékéből a vizsgált korszak valamennyi patrónáját megismerhetjük.
- 30 Példáink valóban csak példák, nem kritikai számbavétel a főrangú asszonyok olvasmányairól, illetve mecenatúrájáról.
- 31 „Szerelemes Orsikám...” *A Nádasdyak és Szegedi Kőrös Gáspár levelezése*, kiad. VIDA Tivadar, utószó: GRYNÁEUS Tamás, Budapest, 1988.
- 32 A nagyszámú szakirodalom bibliográfiai összefoglalását lásd a legutóbbi Nádasdy Tamás-konferencia kötetében, illetve a Sylvester János-bibliográfiában: *Nádasdy Tamás (1498–1562) emlékezete. 500 éve született Magyarország nádora*, szerk. SÖPTEI István, Sárvár, 1998; *Sylvester János bibliográfia*, összeáll. NAGYNÉ PIROSKA Lilla, bev. KUNTÁR Lajos, Sárvár–Szombathely, 1987.
- 33 A Nádasdy-udvarokról lásd SZAKÁLY Ferenc, *A sárvári „provinciális humanista kör” és a reformáció kezdetei* = GLATZ 1993, 83–96.; PÉTER Katalin, *Nádasdy Tamás mecénási tevékenységéről* = Uő., *Papok és nemesek. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból*, Budapest, 1995 (A Ráday Gyűjtemény tanulmányai, 8.) 56–65.; MONOK István, *A Nádasdy-család sárvári és pottendorfi udvara és könyves műveltsége* = MONOK 2005, 68–86.; PÉTER Katalin, *Imitatio Rei publicae Litterariae. Count Tamás Nádasdy = Republic of Letters, Humanism, Humanities*, Ed. by Marcell SEBŐK, Budapest, 2005, CEU (Collegium Budapest Workshop Series, 15), 150–169.; magyarul: *Nádasdy Tamás* = PÉTER 2012, 97–116.
- 34 TANTALICS Béla, *A Bánffy család szellemi hagyatéka*, Lenti, 2009, 264.
- 35 MONOK István, *A Bánffy-család alsóindvai udvara és könyves műveltsége* = MONOK 2005, 61–67.
- 36 Sempte, 1573 (RMNy 333)
- 37 Sempte, 1574 (RMNy 355)
- 38 *Bethlenfalvi Gróf Thurzó György levelei nejéhez Czobor-Szent-Mihályi Czobor Erzsébethez*, közread. ZICHY Edmund, Budapest, 1876.
- 39 Kiadásuk Kovács József László és Ötvös Péter munkájaként folyamatban van, a szegedi Adattár sorozatban. Ezen kívül I. KINCSES 1993.
- 40 MONOK István, *Czobor család könyvei = Magyar művelődéstörténeti lexikon LX. minden kor. Anyod térde – „Zsupra agnő”. A főszerkesztő, Kőszeghy Péter hatvanadik születésnapjára*, szerk. BARTÓK István – CSÖRSZ RUMEN István – JANKOVICS József – SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, Budapest, 2011, rec.iti. 48–50.; Uő., *A Baththyány-család németújvári udvara és könyves műveltsége* = MONOK 2005, 87–104.
- 41 R. VÁRKONYI 1984, 36–37.
- 42 LENGYEL 2007; KINCSES Katalin Mária, *Egy nyugat-magyarországi párhuzam: Baththyány Ferencné Lobkowitz Poppel Éva udvartartása* = TAMÁS 2000, I. kötet 171–182. Vö.: KINCSES Katalin Mária, *Baththyány Ferencné Lobkowitz Poppel Éva özvegyi évei* = R. VÁRKONYI 1997, 64–83.
- 43 MONOK István, *Die kulturvermittelnde Rolle des Baththyány-Hofes an der Wende vom 16. zum 17. Jahrhundert = Deutsche Sprache und Kultur, Literatur und Presse in Westungarn/Burgenland*, Hrsg. von Wynfrid KRIEGLER – Andrea SEIDLER, Bremen, 2004, 75–90.
- 44 S. SÁRDI 2004.
- 45 SOLTÉSZ Zoltánné, *Révay Mártonné Esterházy Zsófia Isocrates-kötetének kötése és későbbi possessorai*, Magyar Könyvszemle (111) 1995/2, 131–141.
- 46 Klára KOMOROVÁ, *A Révay család könyvtára* = MONOK 2005, 159–169.; Uő., *Šlechtický dvor Révaiovcov ako centrum vzdelanosti Turca*, Forum Historiae, internetes folyóirat 2008/2: <http://www.forumhistoriae.sk/FH2_2008/texty_2_2008/komorova.pdf>; MONOK 2012, 191–200.
- 47 Miloš KOVAČKA, *Šľachtické ženy rodu Révai v slovenských a Turčanských evanjelických dejinách = Rod Révai v slovenských dejinách. Zborník prác z interdisciplinárnej konferencie 16.–17. september 2008*. Martin, Ed. Miloš KOVAČKA – Eva AUGUSTÍNOVÁ – Maroš MAČUHA, Martin, 2010, Slovenská národná knižnica (Studia historico-bibliographica Turocensia. Zv. 3.) 152–188.
- 48 PAYR Sándor, *Révay Judit, a hitehagyott Nádasdy Ferenc édesanyja*, Protestáns Szemle, (25) 1913. 65–86, 145–160.
- 49 ADATTÁR 2010, 3.
- 50 ADATTÁR 1986, 151.
- 51 Példaként említjük: *Schiffahrten*. Gesammelt und herausgegeben durch Levinus HULSIUS. 1619-ig 16 rész jelent meg Frankfurt am Mainban, Nicolaus Hoffmann-nál: Theil 16: *Die sechzehende Schiffahrt, Journal, Oder Beschreibung der wunderbaren Reise Wilhelm Schouten auß Hollands, im Jahr 1615. 16. vnd 17. Darinnen er eine neue Durchfahrt neben dem Freto*

- Magellanic, welche bißhero noch vnbekannt gewesen, in die Suyd See entdeckt. Beneben erzehlung, was für Land, Insuln, Leut, allda gefunden, vnd sich sonst auff der Reise in der SuydSee zugetragen. Mit schoenen LandCharten, vnd Kupfferstuecken erkläert, Gedruckt zu Franckfurt am Mayn, durch Nicolaum Hoffmann, sumptibus Hulsianis. Im Jar M.DC.XIX*
- 52 ADATTÁR 1983, 583.
- 53 *Ungerische Chronica, Das ist Ein gründtl. beschreibung deß allermächtigsten und gewaltigsten Königr. Ungern... erstl. durch... Antonium BONFINIUM in 45. Büchern in Lat. beschr. Jetzund aber... in gut gemein Hochdeutsch gebr. durch P. F. N. und mit schönen Fig., sampt einem nützl. Reg. gezieret... Gedruckt zu Franckfurt am Mayn durch Peter Schmidt. In verlegung Sigmund Feyerabendts, 1581. Nem hiszem, hogy az 1545-ös bázeli részkiadás lett volna.*
- 54 ADATTÁR 1992, 55–58.
- 55 Imádságoskönyve (Úritárs) Velencében jelent meg: *Putni tovaruš...*, 1661. Modern hasonmás kiadásáról és Frangepán Katalin írói tevékenységéről I. Lőkös István, „Zriniana” – csáktornyai „triptichon”, Hítel (20) 2007/6, 115–118.
- 56 Vö.: Rákóczi Pál, Rákóczi László és Rákóczi Erzsébet emlékezete, összeáll. SIPOS Ferenc, Újfehértó, 1993 (Újfehértói Füzetek, 6.); UHR Gabriella, *Gróf Rákóczi Erzsébet levelei Esterházy Pál herceghez (1671–1704)*. Lymbus V. Szeged, 1994. 51–76. (Klny.: A Lymbus Füzetek 35.); *Rákóczi Erzsébet levelei férjéhez 1672–1707*, szerk., előszó BENDA Borbála – VÁRKONYI Gábor, Budapest, 2001 (Millenniumi magyar történelem. Források)
- 57 ADATTÁR 1992, 174–175.
- 58 THALY Kálmán, *Gróf Rákóczi Erzsébet, mint költő. Századok* (34) 1900, 481–494.
- 59 FARKAS Emőd, *Magyarország nagyasszonyai*. 1–2. kötet. Budapest, 1911, Wodianer (hasonmás: Budapest, 1990)
- 60 R. VÁRKONYI 1997; Lengyelová 2004; FÁBRI – VÁRKONYI 2007.
- 61 PÉTER Katalin, *A csejtei várúrnő. Báthory Erzsébet*, Budapest, 1985 (Labirintus); LENGYEL Tünde – VÁRKONYI Gábor, *Báthory Erzsébet. Egy asszony élete*. Budapest, 2010, 161–182.
- 62 *Lorántffy Zsuzsanna album*, szerk. TAMÁS Edit, Sárospatak, 2000 (Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetek, 39.) – az ebben megjelent Péter Katalin által írt tanulmány új kiadása: PÉTER 2012, 35–94.; TAMÁS 2000.
- 63 MONOK 2012, 227–244.
- 64 Vö.: MONOK István, *Mitől modern egy kora újkori könyvtár Magyarországon és Erdélyben? = Hagyomány, egység, korszerűség. Az Egyházi Könyvtárak Egyesülése 2009. november 10-i, jubileumi konferenciájának előadásai*, szerk. GÁBORJÁNI SZABÓ Botond, Debrecen, 2010, 16–29.; Uő., *Udvartartási minták, korszerű ismeretanyag a 16–17. század fordulójának főúri könyvtáraiban Magyarországon = Színlelés és rejtőzködés. A kora újkori magyar politika szerepjátékai*, szerk. G. ETÉNYI Nóra – HORN Ildikó, Budapest, 2010, 67–76.
- 65 ADATTÁR 1994/2, 125–126.
- 66 HOMONNAI Betti, *Veér Judit életrajza*, Budapest, 1914.
- 67 *Teleki Pál külföldi tanulmányútja. Levelek, számadások, iratok 1695–1700*, összeáll., utószó: FONT Zsuzsa, Szeged, 1989, (Fontes Rerum Scholasticarum, III.) 416–418.
- 68 ADATTÁR 1994/2, 71–74.
- 69 HERPEI János, *Bornemisza Anna fejedelemasszony radnóti könyvtára*, Erdélyi Múzeum (47) 1942, 483–492.; ugyanez = ADATTÁR 1971, 74–83.

*István Monok***FEMALE BOOK OWNERS AND FEMALE READERS
IN THE 16TH AND 17TH CENTURIES**

In the 16th and 17th centuries, anyone who had learned how to read and write might have owned a school textbook, a catechism, a prayer book, a book with extracts from the Bible, a book on herbs or a recipe book (which in general were handwritten). However, books that were read for amusement, which included histories, volumes of poetry, and publications on clothing and etiquette for certain high-society and other situations, could not be possessed by just anyone. We cannot base our image of the literature that was read by women, however, solely on sources regarding the books that women had in their possession. On the one hand, inherited books were not necessarily actually read, and on the other, books in a relative's library could be read by anyone. When presenting the readings, one must always consider the books that were owned by the family, in other words works that were potentially accessible to the woman in question. In addition, one must also examine the role that the person in question was destined to play and how she performed in the relevant areas. Frequently, the mere presence of a person in certain situations (for example: judicature, religious services, funerals, directing stewards) suggests that she must have been literate, but this is not necessarily so if she were just a member of those present, someone who was only listening. If family members or relatives owned books on such subjects, whether they were read or not was merely a question of intention, vocation, and will. Women do not suffer from the lack of these characteristics.